

„...OTT LAKTAK A KÁNAÁNIÁK KÖZÖTT, AZ ORSZÁG
LAKOSAI KÖZÖTT...”¹

*Az interkulturalitás² és az identitás kérdései a királyság előtti
Izrael és az idegen népek kapcsolatáról szóló leírásokban*

Pápai Attila

Evangelikus Hittudományi Egyetem
doktorandusz

E-mail: attila.papai87@googlemail.com

DOI: 10.56037/978-963-380-281-6.08

A különböző kultúrák együttélése egy szűk térben mindig hordoz magában némi feszültséget. Előkerülnek az identitás és a szokások, életgyakorlatok átjárhatóságának kérdései, amelyek valójában a megmaradásról szólnak. Izrael népének történeti beszámolóí a honfoglalást követő időszakban teológiaiilag az elkülönülés szándékát fogalmazzák meg kívánalomként, de a sorok között mégis folyamatosan beszámolnak az egymástól való tanulás, szokásátvétel példáiról. A dolgozat társadalomtudományi fogalmakat hív segítségül a jelenség magyarázatára, valamint egy kiválasztott szöveg példáján keresztül mutatja be a szokásátvételt, az idegentől való tanulást.

Kulcsszavak: interkulturalitás / identitás / idegenség / elkülönülés / szokásátvétel

¹ Míg Józsué könyve egy ideális és gördülékeny honfoglalásról számol be, a Bírak könyve tájékoztatja az olvasóját olyan kudarcokról is, amelyek végső soron az el nem foglalt területek status quóját magyarázzák. Ezeknek az el nem foglalt területeknek a felsorolásában találkozunk visszatérő elemként a címben használt kifejezéssel. A fenti idézet Bír 1,32-ből származik, Ásér törzse katonai kudarcának a beszámolójából.

² Az interkulturalitást megkülönböztetjük az egyéb társadalmi közösségi találkozások formáitól, a multikulturalitástól vagy a transzkulturalitástól. Az előbbit az egy adott társadalmon belüli két vagy több kulturális tényező együttélése esetén használjuk azok sajátos jellemzői általi megkülönböztetésük esetén, míg utóbbit éppen a megkülönböztethetőség hiányakor, amikor elmosódnak az egyéni kulturális jegyek, anélkül, hogy egységes kultúra jönne létre, ehelyett több kulturális identitást hordoz magában a közösség. Az interkulturalitás nem a különbözőségeket emeli ki, de nem is az egybeolvadást, hanem egy kölcsönös értelmezési és alkalmazkodási folyamatot mutat be. Lásd BARMAYER 2011, 38. o.

LEARNING FROM THE STRANGER

Issues of Interculturality and Identity in Accounts of Relations Between Pre-kingdom Israel and Foreign Peoples

The coexistence of different cultures in close proximity always carries some tension. It raises questions of identity and the interpenetrability of customs and ways of life, which are really about survival. The historical accounts of the people of Israel in the post-conquest period express the desire for separation as a theological aim, but nevertheless constantly report examples of learning from one another and of adopting each other's customs. The paper draws on social science concepts to explain the phenomenon and uses a selected text as an example of adoption of customs and learning from the stranger.

Keywords: interculturality / identity / strangeness / isolation / adoption of customs

Találkozások

„Az emberiség történetét meg lehet írni a nagy vándorlások történeteként” – írja Andorka Rudolf, aki magát az embert is vándorló lényként aposztrofálja.³ Kétségkívül Izrael népe történetírásának is meghatározó motívuma a vándorlás. Témánk szempontjából azért különösen izgalmas ez a megállapítás, mert maga a vándorlás folyamata nem légüres térben történik. A vándorlás során egy közösség kapcsolatba kerül számára idegen közösségekkel, hiszen belép a másik által birtokolt vagy befolyásolt területre. Territóriumot sért, kulturális és hatalmi dominanciára törekszik a másik felett, konfliktusokba keveredik, illetve szokásokat vesz át, tanul az idegentől, esetleg asszimilálódik. Hasonló folyamatok mennek végbe az ilyenfajta találkozások másik szereplőinél is, az őslakos népeknél. Az idegenek viselkedése mellett tehát akkor teljes a kép, ha a vizsgálatunk tárgyát képezi az idegenhez való viszony is.

Ráadásul nem ritka, hogy a határátlépések különböző idegen szereplőkkel egymás után vagy egyszerre több fronton is bekövetkeznek. A közel-keleti bronzkor és vaskor határán a legnagyobb bonyodalmat okozó etnikai interakció Palesztinában például nem az izraeli törzsi társadalom kialakulásával és letelepedésével, honfoglalásával járó feszültség volt, hanem a tengeri népek, elsősorban a filiszteusok

³ ANDORKA 2006, 252. o.

térnyerése a partvidéken, akiket még inkább eltérő kultúrát hordozó etnikumként határozhatunk meg, mint az izraeli törzseket. A filiszteusokkal kapcsolatban is tetten érhető az elkülönülés gyakorlata. A deuteronomista teológia leírása szerint elvárt izraeli magatartáshoz hasonlóan a filiszteusok vallásilag,⁴ sőt egyedülálló módon gazdaságilag is szegregált módon léteztek a többi nép mellett. A vasmonopóliumot például maguknak tartották meg, érthető katonai okoknál fogva, de kevesebb szó esik velük kapcsolatban arról, hogy a fazekasság is olyan kiemelt gazdasági területük volt, amelyben nem fogadtak importot, csak exportáltak.⁵ A fazekasság egyébként is fontos tényező az interkulturális kapcsolatok szempontjából, mert a régészet által feltárt kerámiakereskedelmi utak a legtöbb környezeti és kulturális határon átívelnek, beleértve a politikai és etnikai határokat is.

A térbeli meghatározottság magában hordozza a konfliktusforrást, ahogyan az is, ha egy csoportot – vizsgálatunkban az izraeli törzseket – az adott területen élő többi néptől elkülönült etnikumként határozunk meg, amelynek a többi csoporttól eltérő szokásai és kultuszgyakorlatai vannak. Az elkülönülési szándék viszonylag szűk földrajzi és kulturális keretek közé szorítva folyamatos konfliktusforrást hordoz magában. Az elhatárolódás nyílt kijelentései és cselekedetei ellenére azonban az interkulturális kölcsönhatás jelensége is elkerülhetetlenül fennáll. A kultúrák közötti kapcsolatok során az emberek nemcsak különbségeket és irritációkat tapasztalnak, hanem hasonlóságokat és közös vonásokat is,⁶ amelyek tetten érhetőek a bibliai szövegekben.

Fontos hangsúlyozni, hogy a premonarchális kor konkrét interkulturális viszonyairól keveset tudunk, vizsgálatunk tárgya ezért az adott korról retrospektív módon beszámoló deuteronomista történeti műnek⁷ az izraeli honfoglalás és a királyság közötti fejezete, a Bírák könyve.

A társadalomtudományi megközelítés esetében nem elhanyagolható szempont, hogy a tárgyalt szövegek a kánaáni népek közé települő, közöttük élő etnikai kisebbségként írnak az izraeli törzsekről. Nagy a kísértés, hogy a beszámolók szándéka alapján engedjünk a „mi és ők” kategorizálásnak, de ez az éles megkülönböztetés

⁴ Gazdaságilag és katonailag is erős leigázó hatalomként nem volt okuk a helyi őslakosok istenségeinek kultuszát átvenni. Az istenségeik ószövetségi elnevezései ugyan utalhatnak erre, de sokkal inkább arról lehet szó, hogy az izraeliek hogyan nevezték el és helyezték el a saját fogalomrendszerükben a filiszteus istenségeket. Lásd SPANUTH 1980, 197. o.

⁵ WOOD 2009, 60–61. o.

⁶ BARMEYER 2011, 37. o.

⁷ Deuteronomista történeti műnek nevezzük az ószövetségi történeti könyveknek a Mózes ötödik könyvétől a Királyok második könyvéig terjedő szakaszát. Ezek a könyvek (5Móz, Józ, Bír, 1–2Sám, 1–2Kir) tartalmi és teológiai egységet is mutatnak időbeli folytonosságuk mellett. A deuteronomista redaktor a babiloni fogság felől magyarázza a választott nép történetét az Istennel való kapcsolatának tükrében. Lásd bővebben: KUSTÁR 2004b.

valószínűleg inkább a teológiai tartalom táptalaján növekedett. Valójában sokkal inkább kézenfekvő, hogy az Ószövetség ezen részének folytonos beszámolóí a nép hűtlenségéről – a Bírák könyvének sémája – a gyakorlati elkülönülés hiányát mutatják be nekünk. Ebből a szemszögből nézve tehát valójában az egész Bírák könyvének deuteronomista teológiai értékelése nem más, mint Izrael népe kudarcának bemutatása, amiért nem tartottak ki JHVH mellett.⁸

Idegenség és identitás

A teológiai szándék egyértelműen elkülöníti az idegeneket Izrael népétől. Testi jelként a körülmetélés, illetve a körülmetéletlenség hangsúlyozásában, a kultuszban leginkább Baal és az Astarték tiszteletével való polémiában, a mindennapi életben pedig a más népekkel való keveredés (pl. vegyes házasság) tiltásában érhető tetten az az éles határvonal, amely az idegenek népek és Izrael népe között húzódik.⁹

Az idegenség sokfélesége egy többretegű jelenségre utal, amely különböző módon kerül kifejezésre.¹⁰ Bár a bibliai szövegeink legtöbbször egységesen „az ország lakosaként” hivatkoznak rájuk, a kánaáni és a környező egyéb népek nem alkotnak homogén egységet. Egységként való kezelésük tetten érhető a deuteronomista történetíró sugalmazásában, aki a bálványimádásban, a JHVH kultuszától eltérő vallásosságban gyökereztetve a másság és az idegenség lényegét, ezzel szakrális alapon egységes ellenségképet létrehozva a környező és az izraeli törzsekkel együtt élő, de más kultuszt követő népekben.

A saját csoporttal szemben a külcsoport egységként kezelése általános jelenség. Amikor megtörténik a kategorizálás a „mi és ők”, a saját csoport és a másik csoport különválasztására, annak természetes velejárója, hogy egymással azonosként tekintünk a másik tagjaira. Ezt nevezzük egyneműsítési hatásnak.¹¹ A másság szempontjából a deuteronomista leírása minden kánaáni népet egy kalap alá vesz, és elkerülendő vagy ellenséges csoportként egyneműsíti őket, mindegy, hogy a felsorolásban kánaániaként, hettitákként, emóriakként, perizziekként, hivvieként vagy jebúziakként hivat-

⁸ Lillian KLEIN (1989) elmélete szerint a Bírák könyvének központi eleme az irónia. A sorozatos kudarcokkal mutatja be a deuteronomista történetíró, hogy Izrael népének élete káoszba fullad JHVH nélkül, aki valójában az egyetlen igazi bíra. KUSTÁR Zoltán (2004, 111. o.) szerint a Bírák könyvének szerzője a saját korának összeomlását, Júda bukását és a babiloni fogságba vitelt okolja meg a kezdetektől fogva jelen lévő hűtlenségre mutatva.

⁹ KŐSZEGHY 2020, 72. o.

¹⁰ SPANN 2010, 17. o.

¹¹ ARONSON 2008, 96. o.

kozik rájuk (Bír 3,5), vagy konkrét narratívákban említ meg más népeket (arámiakat, ammonitákat, amálékiakat, moabiátákat, edomitákat, filiszteusokat).

Az önmeghatározáshoz nem elég azonban egyneműsíteni az idegen csoportot, szükség van identitásképzésre is, amely megerősíti a saját csoportot. A társas identitás kialakulásában az egyéntől jutunk el a közösségig. A közösség tagjaira hatással van az, hogy mely közösség tagjai. Az énfogalmunk azon aspektusait definiáljuk társas identitásként, amelyek a csoporthoz tartozásunkból erednek érzelmi és ismereti szinten egyaránt.¹²

A fentiek magából eredő következménye, hogy a „mi és ők” elkülönítő kategorizálás másik hatása a saját csoport favorizálása.¹³ Ez a szociálpszichológiai jelenség különös jelentőséggel bír számunkra akkor, amikor Izrael etnogenezise kapcsán a különböző törzsek közös társas identitásának kialakulásáról beszélünk, vagy amikor a közös kultuszban való egységet mutatja be számunkra a deuteronomista.

Amíg a történetírás a királyság időszakáig ér, addig is beszámol arról, hogy az izraeli törzsek az egymással kötött szövetség megszilárdításának lehetőségére törekedtek, kiváltképp az idegen népektől való fenyegetettség hatására. A Bírák könyvének bevezetése tudósít minket arról, hogy a törzsek egymást segítve keresték a megfelelő letelepedési helyüket, közösen dolgoztak annak megszilárdításán, hiszen addig egymással is csak laza törzsszövetségi kapcsolatban éltek.

Az egységes izraeli honfoglalás problematikája már Józsué és a Bírák könyvének egymástól különböző beszámolóiból is kiderül, de mindenképpen megemlítenő, hogy a totális formában végrehajtott területszerzés és államalakítás a Kánaánba kívülről érkező izraeli nép által a későbbi redaktor teológiai álláspontját tükrözi.¹⁴ A rendelkezésre álló primer források kis száma miatt nehéz rekonstruálni a Kr. e. 2. évezred második felének geopolitikai eseményeit, azokra legtöbbször csak a későbbi leírásokból következtethetünk.

Az idegen népek istenségeinek hatása Izrael népe fejlődésének folyamatában megkérdőjelezhetetlen. Kánaán területén a földrajzi és az etnikai határok sem jelentettek akadályt a különféle pogány kultuszok terjedésében, hiszen több olyan népről is tudunk, amelyek legfőbb isteneik között tartották számon például Baalt már a bronzkor korábbi időszakaitól kezdve.

Az izraeli államformálódás megkerülhetetlenül a környezettel való konfrontálódáshoz vezetett. Az idegen népek kultusza és a JHVH-hit között fennálló feszültséget pusztán politikai okokra visszavezetni talán merészség lenne, de nagy szerepet

¹² SMITH–MACKIE 2004, 321. o.

¹³ ARONSON 2008, 96. o.

¹⁴ KESSLER 2011, 63. o.

játszott benne a területileg is egységesülő Izrael stabilitásának kialakulásával együtt járó konfliktusok sorozata a környező népekkel. Ezekben a szembekerülésekben kánaáni szokás szerint, a temporális monolátria elve alapján Izrael jellemzően JHVH-t hívta segítségül¹⁵ egészen a dávidi időkig, amikorra állandósulni kezdett az uralkodói udvart erősítő JHVH-kultusz.

A vallási identitás hangsúlyozása a királyság előtti korról szóló leírásokban tovább növeli Izrael elkülönülését a Kánaán területén élő többi néptől. A deuteronomista teológiai szándéka a kiválasztottságtudat erősítése, amelyet a vallási identitás táplál.

„Hiszen te Istenednek, az Úrnak szent népe vagy. Téged választott ki Istened, az Úr valamennyi nép közül, amely a földön él, hogy az ő tulajdon népe légy.” (5Móz 7,6) Az ehhez hasonló jellemző kijelentések, mint amelyet a Deuteronomiumban többször is olvashatunk¹⁶ a honfoglalásról szóló leírás előtt, a saját etnikai csoport vagy nemzet magasabbrendűségét hirdető etnocentrizmushoz,¹⁷ nacionalizmushoz, végső soron nemzettudathoz vezetnek.

Bár az idegen népekkel való kapcsolatok minőségének vizsgálatában konkrét narratívák elemzéseiből indulunk ki, de ezek csak építőkövei a belőlük felépülő nagy egésznek, amelyet a deuteronomista idegen népekhez való viszonyleírásának nevezhetünk, amelyben megmutatkozik a hagyományozás teológiai szándéka. Nem eseménytörténetek sorát vizsgáljuk történetkritikai eszköztárral, hanem a csoportok és csoportosulások történetét társadalomtudományos módszerekkel, a történetek továbbadása ugyanis az ókori Közel-Kelet szokásainak megfelelően a társadalomban történt évszázadokon keresztül, szájhagyomány útján.¹⁸

A tárgyalt kor történeti bizonytalanságai miatt alkalmas a társadalomtudományos megközelítés a téma kifejtésére, mert ahogyan Rainer Kessler fogalmaz: „A társadalomtörténet-írás megengedhet magának egy bizonyos mértékű kontrollált bizonytalanságot az események és a források datálásában.”¹⁹

Adóníbezek megcsonkítása – Példa egy szokás átvételére, megtanulására

Talán nem a leghumánusabb példa, de rögtön az izraeli honfoglalás leírásának a legelején találkozunk egy olyan rövid történettel, amely bizonyosságot tesz szá-

¹⁵ RÓZSA 2005, 140–145. o

¹⁶ Az idézettel szinte szó szerint megegyezik 5Móz 14,2.

¹⁷ ANDORKA 2006, 373. o.

¹⁸ MICHEL 1968, 149–157. o.

¹⁹ KESSLER 2011, 16. o.

munkra arról, hogy bár az idegen szokások átvétele explicite tiltva volt, mégis megtörtént, ráadásul úgy, hogy több esetben láthatóan a későbbi redaktor ellenőrzésén is sikerült átjutnia, így bekerült a beszámolóba. Karasszon István az ilyen típusú szövegméleket nevezi Jean Astrucra hivatkozva *mémoires originaux*-nak (eredeti emlékek).²⁰ Ezek engednek bepillantást számunkra abba a környezetbe és a mindennapok természetes gyakorlatába, amelyet a későbbi redaktor nem tartott érdemesnek az átszerkesztésre, vagy a teológiai tartalomnak megfelelő kiegészítéssel látta el, ezért tovább tudott hagyományozódni. A szövegek legmélyebb rétegei kerülnek ilyenkor felszínre.

Nézzük tehát a csupán néhány versből álló konkrét narratívát! Júda és Simeon törzsei közös hadjáratának első állomása volt Bezek,²¹ ahol csapást mértek a kánaáni népességre. *„Ott találták Bezekben Adónibezeit is, harcoltak ellene, és megverték a kánaániakat meg a perizzieket. Adónibezeit futásnak eredt, de ők üldözőbe vették, elfogták, és levágták a hüvelykujjait meg a nagylábujjait. Akkor ezt mondta Adónibezeit: Hetven király szedegetett morzsákat asztalom alatt, akiknek én vágattam le a hüvelykujjait és a nagylábujjait.”* (Bír 1,5–7)

Mivel a Bírak könyvének első fejezetében jellemzően inkább tudósításról van szó, mint vallási értelmezésről, nem találunk teológiai értelmezést ebben a néhány versben sem. Egy-egy rövidebb teológiai kiegészítést olvashatunk csak, például amikor – rögtön az idézett szakaszunkat követően – a redaktor a legyőzött Adónibezeit szájába adja a mondatot:²² *„...ahogyan én bántam velük, úgy fizetett meg nekem az Isten.”* Nincs szó azonban arról, hogy JHVH beavatkozott volna a harcokban, és később sem hivatkozik Izrael népének bűneire a hadműveleti kudarcoknál a szöveg.²³

Az Adónibezeit felett aratott győzelem és a kánaáni népek felett aratott hasonló harci sikerek nem számíthattak mindennaposnak az izraeli törzseknel, mivel a kánaániak általában régebb óta a hadviselésre is berendezkedett társadalomban éltek, míg az izraeliek nomád pásztorok, esetleg letelepedett földművesek voltak,²⁴ akik Palesztina-szerte szétszórva éltek csoportosan, azaz törzsekben, ám a változó társadalmi és gazdasági folyamatok hatására a szegmentációból az expanzió irányába indultak el.²⁵ A falakkal körülvett, megerősített városoknak bizonyára volt

²⁰ KARASSZON 1994, 27. o.

²¹ Talán a Gézer közelében fekvő Khirbet Bezqáról lehet szó, de 1Sám 11,8-ban egy északkeleten elhelyezkedő Bezekről is olvasunk Saul ammoniták ellen folytatott harcai kapcsán. Lásd BOLING 1975, 55. o.

²² Tipikus deuteronomista gyakorlat nem izraelitákkal kimondatni egy-egy teológiai konklúziót. Lásd GARCÍA BACHMANN 2018, 5. o.

²³ KANG 1989, 140. o.

²⁴ THIEL 1980, 88–92. o.

²⁵ NEU 1992, 79–98. o.

védekezési tapasztalata, emellett pedig nagy valószínűséggel hivatásos katonákkal is rendelkeztek az izraelitákkal ellentétben.²⁶ A társadalmi rendszer felépítésének a különbsége is nehézséget okozhatott a kánaáni városállamok ellen folytatott harcokban, hiszen azok felépített hierarchiával rendelkeztek, míg az izraeliek szegmentáris társadalmában ez nem volt jellemző.²⁷ A központosítás helyett a családi kötelekek összefonódása tartotta egyben a társadalmat, így nehezebb is volt egy adott vezetőt választani a hadműveletek sikeres végigvitelére, majd az esetleges győzelemmel járó struktúraváltozás lebonyolítására. Az egyetlen lehetőség a kánaániak feletti győzelemre a nomád csoportok szövetségkötése volt, ahogyan az meg is történt Júda és Simeon között a Bírák könyve első fejezetének beszámolójában, de ez sem biztosította az uralkodó pozíciót (lásd pl. Jeruzsálem).

Adóníbezekkel mondatja ki a szöveg azt a számunkra érdekes mondatot is, amely az idegen szokás átvételére mutat. Ahogyan ő, a pogány, kánaáni uralkodó²⁸ tett annak idején a legyőzöttével, pontosan ugyanúgy, tehát az őslakos szokást eltanulva bántak vele kánaáni módra²⁹ Júda és Simeon törzsének képviselői a győzelmük után.

A végtagok megcsonkításával, egészen pontosan a hüvelykujjak és a nagylábujjak levágásával tették harcképtelenné az ellenfeleiket a győztesek. Kardforgatásra, harcokosi vezetésére és íjászatra is alkalmatlanná vált az, akinek nem volt hüvelykujja, illetve menetelésre, futásra és lovaglásra az, akinek a nagylábujját vágták le. Ezzel előzték meg a potenciális lázadást vagy a későbbi hatalomátvételt a legyőzött fél részéről. Mari szövegek hasonló gyakorlatokról számolnak be.³⁰

Tipikus kánaáni elem az asztal alá kényszerítése a legyőzötteknek, ahol ételmarradékkal etették őket. Ez a gyakorlat az ugariti panteon élén álló Él istenségtől ered, akiről az eposzokban azt olvashatjuk, hogy lakomára hívta az isteneket, és amelyek behódolt előtte, azt étellel kínálta, és a barátjának tekintette, akik pedig megtagadták a behódolást, azokat a parancsára bottal verték az asztal alá.

E rövid példa alapján is tetten érhető a teljes elkülönülés hiánya, amely a deuteronomista teológia szerint viszont elvárt lenne. Ez nem csak annak köszönhető, hogy a szándék a hűtlenség okozta káosz bemutatása, ahogyan arra Klein utal. A korszak társadalomfejlődése, a rendkívül szoros együttélés hatásai az egymástól

²⁶ DIETRICH 1979, 21–23. o.

²⁷ HODOSSY-TAKÁCS 2016, 21–25. o.

²⁸ Az Adóníbezek név jelentéséből kiindulva ('Bezek ura') valószínűleg nem a személy nevét ismerjük meg a Szentírás hivatkozott szakaszából, hanem a titulust, amely egy kánaáni település, esetleg városállam vezetői címe. A város neve a 𐤀𐤁𐤁 szóból származik, amely a villámlás fényét jelöli a héber nyelvben.

²⁹ BACHMANN 2018, 6. o.

³⁰ BOLING 1975, 55. o.

átvett szokásokban fejeződnek ki, amelyeknek a nyomait felfedezhetjük a Bírák könyvének narratíváiban is. A tanulás, a szokások átvétele elkerülhetetlen Izrael népének történetében, amit erős vallási identitással formált lépésről lépésre a fejlődésének lépcsőfokaiként.

Felhasznált és ajánlott irodalom

- ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- ARONSON, Elliot: *A társas lény*. Ford. Erős Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008.
- BARMEYER, Christoph: Interkulturalitát. In: Christoph Barmeyer – Petia Genkova – Jörg Scheffer (szerk.): *Interkulturelle Kommunikation und Kulturwissenschaft. Grundbegriffe, Wissenschaftsdisziplinen, Kulturräume*. Verlag Karl Stutz, Passau, 2011.
- BENDOR, Shunya: *The Social Structure of Ancient Israel. The Institution of the Family (beit'ab) from the Settlement to the End of the Monarchy*. Simor, Jerusalem, 1996. (Jerusalem Biblical Studies 7.)
- BOLING, Robert G.: *Judges. A New Translation With Introduction And Commentary*. Doubleday & Company, New York, 1975.
- DIETRICH, Walter: *Israel und Kanaan. Vom Ringen zweier Gesellschaftssysteme*. Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1979. (Stuttgarter Bibelstudien 94.)
- GARCÍA BACHMANN, Mercedes L.: *Judges*. Liturgical Press, Collegeville, 2018. (Wisdom Commentary 7.)
- GOTTWALD, Normann K.: *The Hebrew Bible. A Socio-Literary Introduction*. Fortress Press, Philadelphia, 1987.
- HODOSSY-TAKÁCS Előd: *A túlélés kora. A Bírák könyve magyarázata igehirdetési vázlatokkal*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2016.
- KANG, Sa-Moon: *Divine War in the Old Testament and in the Ancient Near East*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1989. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 177.) <https://doi.org/10.1515/9783110884920>
- KARASSZON István: *Az óizraeli vallás. Vázlatok*. Budapesti Református Teológiai Akadémia, Bibliai és Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest. 1994.
- KESSLER, Rainer: *Az Ókori Izráel társadalma. Történeti bevezetés*. Ford. Szabó Csaba. Kálvin Kiadó, Budapest, 2011.
- KUSTÁR Zoltán: A Bírák könyve. In: Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2004a. 106–112. o.
- KUSTÁR Zoltán: A deuteronomista történeti mű (5Móz, Józs, Bír, 1–2Sám, 1–2Kir). In: Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2004b. 94–97. o.
- KŐSZEGHY Miklós: Mi és ők. Határok az Ószövetség világában. In: Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Teológia és határok. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Evangélikus Hittudományi Egyetem – Luther Kiadó, Budapest, 2020. 72–82. o.

- KLEIN, Lillian R.: *The Triumph of Irony in the Book of Judges*. Almond Press, Sheffield, 1989. (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 68. Bible and Literature Series 14.)
- MICHEL, Diethelm: *Israels Glaube im Wandel. Einführung in die Forschung am Alten Testament*. Verlag „Die Spur“ Herbert Dorbandt, Berlin, 1968.
- NEU, Rainer: *Von der Anarchie zum Staat. Entwicklungsgeschichte Israels vom Nomadentum zur Monarchie im Spiegel der Ethnosoziologie*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1992.
- RICHTER, Wolfgang: *Die Bearbeitung des „Retterbuches“ in der deuteronomischen Epoche*. Peter Hanstein Verlag, Bonn, 1964.
- RÓZSA Huba: JHWH az egyetlen Isten I. In: *Teológia*, 39. évf. 2005/3–4. sz.
- SMEND, Rudolf: *Jahwekrieg und Stämmebund. Erwägungen zur ältesten Geschichte Israels*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1966.
- SMITH, Eliot R. – MACKIE, Diane M.: *Szociálpszichológia*. Ford. Bíró Balázs et al. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- SPANUTH, Jürgen: *Die Philister. Das unbekannte Volk. Lehrmeister und Widersacher der Israeliten*. Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1980.
- SPANN, Korbinian: *Beschreibung und Wahrnehmung des Fremden in der rabbinischen Literatur. Eine Interpretation anhand der Traktate Brachot, Schabbat, Jebamot und Sanhedrin*. Peter Lang Verlag, Bern. 2010. (Judaica et Christiana 25.)
- THIEL, Winfried: *Die Soziale Entwicklung Israels in vorstaatlicher Zeit*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1980.
- WOOD, Bryant G.: *Sociology of Pottery in Ancient Palestine. The Ceramic Industry and the Diffusion of Ceramic Style in the Bronze and Iron Ages*. Sheffield Academic Press, Sheffield, 2009. (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 103.)